

TASAVVUFÎ HAKİKATLERİN SEMBOLLERLE ANLATILMASI: ALÂÜDDEVLE-İ SİMNÂNÎ'NİN RİSÂLE-İ ŞATRANCIYYE ADLI ESERİ

EXPRESSING MYSTICAL TRUTHS THROUGH SYMBOLS: RİSÂLA-YE
SHATRANJIYYA OF 'ALĀ' AL-DAWLA SIMNĀNĪ

KÜBRA ZÜMRÜT ORHAN

DR. ÖĞR. ÜYESİ., ERCİYES ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ TASAVVUF ANABİLİM DALI
ASSISTANT PROFESSOR, UNIVERSITY OF ERCİYES FACULTY OF THEOLOGY DEPARTMENT OF
SUFISM

kubrazumrutorhan@erciyes.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-6286-0589>

 <http://dx.doi.org/10.46353/k7auifd.896571>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types
Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received
14 Mart / March 2021

Kabul Tarihi / Accepted
17 Haziran / June 2021

Yayın Tarihi / Published
Haziran / June 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season
Haziran / June

Atıf / Cite as

Orhan, Kübra Zümrüt, "Tasavvufî Hakikatlerin Sembollerle Anlatılması: Alâüddeve-i Simnânî'nin Risâle-i Şatranjiyye Adlı Eseri [Expressing Mystical Truths Through Symbols: Risâla-ye Şatranjiyya of 'alā' al-Dawla Simnānī]". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology 8/1 (Haziran/June 2021): 191-217.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey. All rights reserved.
For Permissions

ilahiyatdersisi@kilis.edu.tr

TASAVVUFİ HAKİKATLERİN SEMBOLLERLE ANLATILMASI: ALÂÜDDEVLE-İ SİMNÂNÎ'NİN *RİSÂLE-İ ŞATRANCIYYE* ADLI ESERİ

Öz

Tasavvufî hakikatleri dile getirirken sûfilerin remiz, sembol ve hikâyelerden istifade etmeleri oldukça yaygındır. Sûfilerin böyle bir yöntem kullanmalarının çeşitli sebepleri vardır. Sembol ve hikâyeler yoluyla anlatımın açıklanması uzun süren hakikatleri çok daha özlü ve anlaşılır bir biçimde ifade imkânı sunması, idrâk edilmesi zor olan hususları insanın muhayyilesine yaklaştırarak daha kolay anlaşılmasını sağlaması, okuyucuda merak uyandırarak dikkatini canlı tutması ve anlatılan hakikatlerin daha kolay akılda kalmasını sağlaması bu sebeplerden bazılarıdır. Bu ve benzeri sebeplerle sûfiler, çeşitli remizlerden faydalanmış ve bazı hakikatleri bir hikâye kurgusu içinde dile getirmişlerdir. Tasavvufî hakikatleri anlatmada remiz ve hikâyelerden faydalanan sûfilerden biri de 14. yüzyılda, İlhanlılar döneminde, bugünkü İran topraklarında yaşamış bir Kübrevî şeyhi olan Alâüddevle-i Simnânî'dir (ö. 736/1336). Simnânî, gençlik yıllarında İlhanlı sarayında Argun Han'ın (1284-1291) yanında bulunmuş ve on yıl kadar ona hizmet etmiştir. Daha sonra yaşadığı mânevî bir hâl üzerine içinde bulunduğu bu hayatı terk ederek tasavvufa yönelme arzusu duymuştur. Hemen sarayı terk edememişse de daha evvel ihmâl ettiği ibadetleri yerine getirmeye, kulmadığı namazlarını kaza etmeye başlamış, kendi kendine çeşitli zikirler yapmış, Kur'an okumuş ve yiyeceğini son derece azaltmıştır. Kendi kendine uyguladığı bu riyâzat neticesinde meydana gelen şiddetli açlık ve uykusuzluk sebebiyle bedeni yorgun düşmüş ve hekimlerin tedavisinde âciz kaldıkları bir hastalığa yakalanmıştır. Bu hastalığı saraydan ayrılmak için iyi bir fırsat olarak gören Simnânî, iyileştikten sonra geri dönme şartıyla saraydan ayrılmak için Argun Han'dan izin alıp memleketi Simnan'a gitmiş ve Argun'un kendisini zorla alıkoyduğu dönemi saymazsak bir daha saraya dönmemiştir. Bir müddet kendi kendine ibâdet ve riyâzatla meşgul olduktan sonra Bağdat'ta bulunan Kübrevî şeyhi Nûreddin Abdurrahman İsferyânî'ye (ö. 717/1317) intisâb etmiş, sülûkünü tamamlamış ve ondan irşâd icâzeti almıştır. Çok sayıda mürid yetiştirmiş, tasavvufun çeşitli konularına dair Arapça ve Farsça pek çok eser kaleme almıştır. Tasavvuf tarihinde daha çok İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) varlık anlayışına yönelttiği eleştirileriyle tanınan Simnânî, başta letâif konusu olmak üzere tecellî, ricâlu'l-gayb, mânevî tecrübeler gibi pek çok konuda tasavvuf tarihine önemli katkılarda bulunmuş ve kendisinden sonra gelen sûfileri etkilemiştir. Kübreviyye tarikatının günümüze ulaşan kollarının Simnânî'ye dayanıyor olması, onu tasavvuf tarihi açısından önemli kılan bir diğer husustur. Simnânî, tasavvufun gerek nazarî gerekse amelî bazı meselelerini açıklamada remizlerden faydalanmıştır. Onun Farsça olarak kaleme aldığı *Risâle-i Şatrançîyye* isimli küçük risâlesi, tasavvufun zühd, uzlet, fütüvvet, istikamet gibi amelî konularının satranç taşları üzerinden anlatıldığı bir eserdir. Satrançla ilgili kavramlar ve özellikle de satranç taşları, pek çok yazar tarafından çeşitli konuları anlatmada sembol olarak kullanılmıştır. Bu bağlamda Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî (ö. 672/1273), Sâdi-i Şîrâzî (ö. 691/1292) ve Hâfız-ı Şîrâzî'nin (ö. 792/1390) isimlerini anabiliriz. Yine divân edebiyatında bir remiz olarak satrançtan istifade edildiği bilinmektedir. Aynı zamanda sûfî kimliğiyle tanınan bazı divân şâirleri satranç tasavvufî hakikatleri anlatmada bir araç olarak kullanmışlardır. Buna örnek olarak da 17. yüzyılın ilk yarısıyla 18. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış bir Bektâşî dervîşi olan Azbi Baba Divânı'nda bulunan "Satrançnâme" isimli şiir zikredilebilir. Bu çalışmaya konu olan *Risâle-i Şatrançîyye* ise müstakil olarak satranç terimleri üzerinden tasavvufun bazı

* Makaleyi okuyup gelişmesinde önemli katkılar sunan Dr. Abdullah Taha Orhan'a ve Farsça tercümesinde yardımı bulunan Prof. Dr. Necdet Tosun'a müteşekkirim.

konularını dile getirmek üzere kaleme alınmıştır. Simnânî, söz konusu risâlesinde satranç taşlarını kişileştirmiş ve her birinden kendilerinde bulunan sırları anlatmalarını ve kendisine nasihat etmelerini istemiştir. Böylece sırasıyla piyon, vezir, fil, at, kale ve şahın yanına giderek onlardan sırlarını öğrenmiştir. Bu risâleyle yazar, hem kendi sülûk anlayışında önemli yeri bulunan tasavvufî kavramları açıklamakta hem de müridlerine bu hususlara riâyet etmeleri hususunda ders vermektedir. Risâlenin kısalığı ve sembolik bir anlatıma sahip oluşu, bu hakikatlerin kolayca anlaşılmasını ve akılda kalmasını sağlamaktadır. Böylece Simnânî'nin müridlerini eğitmede sembolik dilden yararlandığı anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Alâüddevele Simnânî, Seyr u sülûk, Sembol, Satranç, Uzlet, Zühd.

EXPRESSING SUFISTIC TRUTHS THROUGH SYMBOLS: *RISÂLA SHATRANJIIYA* OF 'ALÂ' AL-DAWLA SIMNÂNÎ

Abstract

It is quite common for Sūfis to make use of symbols and stories when expressing mystical truths. There are various reasons for Sūfis to use this method. It provides the opportunity to explain the truths that normally take longer, to explain through symbols and stories in a much more concise and understandable way, to make difficult matters easier to understand by bringing them closer to the imagination of the human being, to keep the attention alive by arousing readers' curiosity, and to make the truths easier to memorize. For these and similar reasons, Sūfis benefited from various symbols and expressed some truths in the form of a story. One of the Sūfis who made use of stories and symbols for explaining mystical truths was 'Alâ' al-Dawla Simnânî (d. 736/1336), a Kubrawî sheikh lived during the İlkhânîd period in the 14th century. Simnânî was next to Arghûn (1284-1291) in the palace during his youth and served him for ten years. Later, upon a spiritual state he experienced, he had a desire to abandon this life and to turn to Sūfism. Although he could not leave the palace immediately, he began to perform the prayers he neglected, to make various remembrances by himself, to recite the Qur'ân and to reduce his food excessively. Due to severe hunger and insomnia occurred because of this self-administered asceticism, he contracted a disease that physicians were incapable of treating. Considering this disease as a good opportunity to escape, Simnânî took permission from Arghûn to leave and went his hometown Simnân under the condition of returning when he recovered, he did not return to the palace again. After engaging himself in worshipping and asceticism for a while, he became a follower of the Kubrawî sheikh Nûr al-Dîn 'Abd al-Rahmân Isfarâinî (d. 717/1317), who was in Baghdad, and Simnânî completed his sulûk, received *idjâza* from him. Simnânî trained many disciples, wrote many works in Arabic and Persian on various subjects of Sūfism. Known for his criticisms of Ibn al-Arabî's (d. 638/1240) understanding of existence in the history of Sūfism, he made important contributions to the Sūfism in many subjects such as latâif, tadjallî, ridjâl al-ghayb and spiritual experiences. The fact that the branches of Kubrawiyya are based on Simnânî is another point makes him important for the history of Sūfism. Simnânî made use of symbols in explaining some theoretical and practical issues of Sūfism. His small treatise called *Risâla Shatranjiyya*, written in Persian, is a work in which the practical subjects of Sūfism such as zuhd (renunciation), uzlah (seclusion), futuwwah and istiḳâmah are explained through chess pieces. Concepts related to chess, especially chess pieces, have been used by many authors as symbols to describe various topics. In this context, we can mention the names Rûmî (d. 672/1273), Sa' dî (d. 691/1292) and Hâfêz (d. 792/1390).

Again, it is known that chess was benefited as a symbol in Dīwān literature. At the same time, some of dīwān poets known as of Sūfis used chess as a tool to tell Sūfi truths. As an example, the poem “Satrançname (Book of Chess)” in the Dīwān of Azbī Baba, a Bektāshī dervish lived between the first half of the 17th century and the second half of the 18th century, can be cited. *Risāla Shatranjiya*, subject of this study, was written separately to express some issues of Sūfism over chess terms. Simnāni personified chess pieces, asked each of them to tell the secrets they had and to give advice to him. Thus, he went to the pawn, queen, bishop, knight, castle, and check, learned their secrets from them. With this treatise, the author both explains the mystical concepts that have an important place in his understanding of sulūk and teaches his disciples to obey these issues. Shortness of the treatise and its symbolic expression make these truths easy to grasp and keep in mind. Thus, it is understood that Simnāni benefited from symbolic language in educating his followers.

Keywords: Sūfism, ‘Alā’ al-Dawla Simnāni, Sayr-o-sulūk, symbolism, chess, uzlah (seclusion), zuhd (renunciation)

GİRİŞ

Sūfiler, tasavvufi hakikatleri anlatırken remiz, sembol, metafor ve hikâyelerden sıklıkla faydalanmışlardır. Tasavvufi hakikatlerin böyle bir dille anlatılması hem o hakikatlerin anlaşılmasını kolaylaştırmakta hem de akılda kalmasını sağlamaktadır. Semboller ve metaforlar yoluyla anlatım, sayfalarca açıklama yapmayı gerektiren hususları çok daha özlü ve anlaşılır bir şekilde ifâde etme imkânı sunarken aynı zamanda dile getirilmesi ve idrâk edilmesi güç olan bazı hakikatleri insan muhayyilesine yaklaştırarak ifâde ve idrâk kolaylığı sağlamaktadır. Anlatımda hikâyelerden istifâde ederek konuyu hikâye kurgusu içerisinde işlemek, dinleyici veya okuyucuda merak uyandırarak dikkatini yoğunlaştırmasına imkân sağlamaktadır. Bu ve benzeri sebeplerle sūfiler; remiz, metafor ve hikâyeleri tasavvufi hakikatleri anlatmada birer araç olarak görmüşler ve bunları çokça kullanmışlardır. Feridüddin Attâr’ın (ö. 618/1221) *Mantiku’t-tayr*’ı, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî’nin (ö. 672/1273) *Mesnevî*’si ve Sa’dî-i Şirâzî’nin (ö. 691/1292) *Bostan*’ı ile *Gülistan*’ı tasavvufi hakikatleri anlatmada sembol ve hikâye kullanımı denince akla gelen ilk örneklerdir.

İlhanlılar döneminde, bugünkü İranda yer alan Simnan şehrinde yaşamış bir Kübrevî şeyhi olan Alâüddevle-i Simnânî (ö. 736/1336)¹ de tasavvufi hakikatlerin anlatılmasında remizlerden istifâde eden müelliflerdendir. Tasavvufi konuları ele aldığı çok sayıda Arapça ve Farsça eser yazan Simnânî, eserlerinde bazı tasavvufi konuları sembollerle anlatma-

¹ Hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kübra Zümrüt Orhan, *Alâüddevle Simnânî ve Tasavvufî Görüşleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016).

yı tercih etmiştir. Örneğin tıpkı diğer Kübrevî şeyhleri² gibi Simnânî de eserlerinde renk sembolizmini kullanmıştır.³ Yine Simnânî'nin özellikle âlemin zuhûruyla ilgili görüşlerini ifade ederken sembollerden yararlandığı görülmektedir.⁴ Mesela *Kavâtiu's-savâti'* adlı eserinde, Vâcibu'l-vücûd olan Allah'tan, O'nun eserleri olan mümkün varlıkların zuhûra gelişini elif harfi üzerinden sembolik bir dille anlatmaktadır.⁵

Simnânî, tasavvufun teorik ve anlaşılması zor konularının yanı sıra zühd, uzlet, fütüvvet, istikamet gibi amelî konularını da semboller üzerinden anlatmıştır. Bunun en güzel örneği, Farsça yazılmış küçük bir risâle olan *Risâle-i Şatrançıyye*'dir.⁶ Bu risâlede Simnânî, sâlikin seyr u sülûk sürecinde kazanması gereken hasletleri, satranç taşları üzerinden ele almaktadır. Bir hikâye kurgusu içinde kaleme alınan risâlede yazar, satranç taşlarının her birine belli bir tasavvufî makâm atfetmekte ve taşlardan kendisine nasihat etmelerini istemektedir. Bunun üzerine piyon, vezir, at ve fil gibi her bir satranç taşı kendisinde bulunan erdemler doğrultusunda yazara tavsiyelerde bulunmaktadır.⁷

Bu çalışmada, tasavvufta sembolizmin kullanılmasına güzel bir örnek teşkil eden *Risâle-i Şatrançıyye* üzerinden, mücahede, uzlet, zühd, fütüvvet, istikamet gibi tasavvufî kavramlar ele alınacak ve bu kavramların

² Kübreviyede renk sembolizminin kullanımı hakkında bk. Orhan, *Alâüddeve Simnânî ve Tasavvufî Görüşleri*, 327; Süleyman Gökbulut, *Necmeddin-i Kübrâ: Hayatı-Eserleri-Görüşleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2010), 272; Elias, "A Kubrawî Treatise on Mystical Visions: The Risâle-yi Nûriyya of 'Alâ Ad-Dawla as-Simnânî", *The Muslim World* 83/1 (1993), 69. Necmeddin Kübrâ'nın renklerle ilgili görüşleri için bk. Gökbulut, *Necmeddin Kübrâ*, 272-275.

³ Bk. Orhan, *Alâüddeve Simnânî ve Tasavvufî Görüşleri*, 327.

⁴ Bk. Orhan, *Alâüddeve Simnânî ve Tasavvufî Görüşleri*, 87.

⁵ Bk. Orhan, *Alâüddeve Simnânî ve Tasavvufî Görüşleri*, 177-178; Alâüddeve Simnânî, "Kavâtiu's-savâti'", *Alâüddawla Simnânî: Opera Minora*, ed. Wheeler Thackston (Cambridge, Mass.: Harvard University, 1988), 88-96.

⁶ Bu risâle, Simnânî'nin Farsça risâlelerinin bir kısmının yer aldığı *Musannefât-ı Fârsî* adlı eser içerisinde yayımlanmıştır. Alâüddeve Simnânî, "Risâle-i Şatrançıyye", *Musannefât-ı Fârsî*, nşr. Necib Mâyil-i Herevî (Tahran: İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1990), 323-328.

⁷ Simnânî'nin satranç risâlesinde klasik satranç oyunu sembol olarak kullanılmıştır. Bir de İbnü'l-Arabî'ye nisbet edilen Şatranç-ı Ârifin/Satranç-ı Urefâ isimli bir oyun vardır ki tasavvufî unsurlardan oluşan sembolik bir oyundur. Yüz bir kareden oluşan bu oyuna zillet basamağıyla başlanır, oyunun gayesi ise visâle ulaşmaktır. Oyuncu, oyun tahtasında yer alan kareler üzerinde ilerler. Oyun esnasında bazen düşünüş yaşayarak daha aşağıdaki karelere geri döner bazen de visâle doğru hızlı adımlar atar. Bu oyunda hem kişinin kötü sıfatlarına hem de olumlu özelliklere dair kareler bulunur. Kişinin seyr u sülûkünü ve neticede Hakk'a ulaşmasını konu edinen ve tasavvufta kullanılan sembolizme güzel bir örnek teşkil eden bu oyun her ne kadar "satranç" adını taşımaktaysa da klasik satrançtan çok farklıdır. Burada bizim üzerinde çalıştığımız risâle klasik satranç üzerine yazılmış bir risâle olduğundan satranç-ı urefâ ile aralarında doğrudan bir ilişki bulunmamaktadır. Yine de her ikisinin de satranç adını taşıması sebebiyle Simnânî'nin risâlesinden bahsedildiğinde satranç-ı urefâ da akla gelebilmektedir. Bu sebeple bir dipnotla satranç-ı urefâya işaret etmeyi uygun gördük. Satranç-ı Urefâ hakkında bilgi için şu eserlere bakılabilir: Yusuf Çağlar, *Satranç-ı Urefâ/Âriflerin Satrançı* (İstanbul: Zaman Kitap, 2013); Muhammed b. Hâşim b. Hasenî Tilimsânî, *Şerhu Şatranç-ı Ârifin*, thk. Asım İbrahim el-Keyâlî el-Hüseynî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, 2005); Irvin Cemil Schick, "Chess of the Gnostics: The Sûfi Version of Snakes and Ladders in Turkey and India", *Games and Visual Culture in the Middle Ages and the Renaissance*, ed. Vanina Kopp - Elizabeth Lapina (Turnhout: Brepol, 2020), 173-216.

Simnânî'nin tasavvuf anlayışındaki yeri ortaya konmaya çalışılacaktır. Çalışmanın sonunda söz konusu risâlenin tercümesine de yer verilecektir.

1. SATRANCIN EDEBİYATTA BİR SEMBOL OLARAK KULLANIMI

Bilindiği gibi satranç 8x8 kareden oluşan bir tahta üzerinde iki kişi tarafından oynanan bir zekâ oyunudur. Oyuncuların her birinin sekiz adet piyonu, iki adet kalesi, iki adet fili, iki adet atı, bir veziri bir de şahı bulunur. Her bir satranç taşı belli bir şekilde hareket eder. Oyunun amacı karşı tarafın şahını sıkıştırmak, kaçabileceği bir alan bırakmamak ve böylece mat etmektir. Bu sebeple oyuncular bir yandan rakibinin şahını sıkıştırmaya, diğer yandan kendi şahlarını korumaya çalışırlar.⁸ Satrancın tarihine, kurallarına ve nasıl oynandığına dair çeşitli kaynaklardan bilgi edinmek mümkün olduğundan ve amacımız Simnânî'nin satranç tasavvufi konuları anlatmada nasıl bir sembol olarak kullandığını ortaya koymak olduğundan bu gibi konulara çalışmamızda yer vermeye gerek görmüyoruz.

Satrancın bir sembol olarak kullanımına gelince, hem Farsça literatürde hem de Türk edebiyatında satrancın çeşitli konuları anlatmada sembol olarak kullanıldığı bilinmektedir. Örneğin Farsça literatürde Firdevsî (411/1020 [?]), Senâî (ö. 525/1131), Ömer Hayyâm (ö. 526/1132), Ferîdüddin Attâr (ö. 618/1221), Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273), Sa'dî-yi Şîrâzî (ö. 691/1292), Hâfız-ı Şîrâzî (ö. 792/1390 [?]) gibi şairlerin insanın mücadelesini anlatırken satranç bir istiâre olarak kullandıkları ifade edilmektedir.⁹ Fakat satrancın ve satrançla ilgili ıstılahların Farsça literatürde nasıl kullanıldığına dair dilimizde yapılmış bir çalışmaya rastlayamadık. Bu sebeple Farsça kaleme alınmış olan meşhur eserlerin bazılarında, satrancın bir sembol olarak kullanımına dair birkaç örnek zikretmek istiyoruz. Mesela Hâfız-ı Şîrâzî bir gazelinde şöyle der:

Zâhire tapan zâhid bizim halimizi bilmez. Onun için hakkımızda ne derse desin hoş görürüz.

Tarikatta sâlike ne zuhur ederse hayır odur. Gönül, doğru yolda kimse azıtmamıştır.

⁸ Satrançla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ramazan Altınay, "Satranç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/178-181.

⁹ Altınay, "Satranç", 36/181. Satranç maddesinde söz konusu şairlerin satranç bir istiâre olarak kullandıkları belirtilmekle birlikte eserlerine atıf yapılmamakta, hangi şairin satrançı nasıl bir sembol olarak kullandığına dair örnek verilmemektedir. Bunun tek istisnası Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sidir. Madenin kaynakçasında *Mesnevî*'ye atıf yapılmaktadır.

Bakalım ne oyun görünecek, hele bir beydak¹⁰ sürelim. Rintlerin satranç meydanında şah, yelip yortmaz¹¹

Gülîstan'da Sa'dî-i Şîrâzî, hacılar arasında çıkan bir kavgayı anlatmada satrançtan yararlanan bir kimsenin sözlerini nakleder. Satrançta son kareye varmayı başaran piyon vezir olur. Hacılar da yolu bitirip maksatlarına ulaşmış kimselerdir. Bu sebeple tıpkı vezir olan piyon gibi eski hâllerinden daha iyi bir hâle ulaşmaları beklenirken burada kavga ederek eskisinden daha kötü bir hâle düşmüşlerdir. Bu durum *Gülîstan*'da şöyle anlatılır:

Bir sene hac kafilesinin yayaları arasında adamakıllı bir kavga çıktı. Onların içinde ben de vardım, kavgaya ben de karıştım. Bir mahfelin iki bölümünden birinde oturanın öbür bölümde oturana şunu söylediğini işittim: “Bu kavga satranç oyununa benziyor ama ters taraftan. Şöyle ki, satrançta piyâdeler başa varınca eski hâllerinden daha iyi olur. Hac kafilesinin piyâdeleri ise yolu bitirdiler, daha kötü oldular.”¹²

Sa'dî-i Şîrâzî, bir adamla arasında geçen tartışmayı da satranç sembolüyle anlatmaktadır: “Bu mübâhesede iyice kızışmış ve birbirimize girmiştik. Sanki bir satranç oyunu oynuyorduk birbimizle. O bir piyâde sürüyor, ben onu defetmeye çalışıyordum. Şah dedikçe ben de vezirle kiş diyordum.”¹³

Sa'dî, bir hükümdarın içine düştüğü zor durumu anlatmada da satrançtan istifâde ederek şöyle der: “Satranç oyununda şah anlı şanlıdır ama zayıf düşünce piyâde gibi olur.”¹⁴ İdareci konumunda bulunan kimselere halka zorbalık etmemelerini tavsiye ederken de satrançtan yararlanarak, satrançta bir piyonun vezir olmasının mümkün oluşu gibi fakirlerin de mevki ve makâm sahibi olabileceklerini belirtmiştir.¹⁵ Bir başka sefer de Sa'dî, bir hükümdarın kızına aşık olan fakir bir genci anlatmada satranç taşlarından fil ve atı kullanır. Bilindiği gibi satranç tahtası dizilirken fülle at her zaman yan yana konur. Sa'dî, o genci şöyle tavsif eder: “Hedef taşı gibi prensesin geçeceği meydanda dikilir. Fil gibi atının yanından ayrılmazdı.”¹⁶

Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinde de satrancın sembol olarak kullanıldığı görülmektedir. Aşağıdaki beyitleri buna örnek olarak zikredebiliriz:

Biz ney gibiyiz, bizdeki nağme senden. Biz dağ gibiyiz, bizdeki sadâ senden.

¹⁰ Satranç taşlarından piyonun Arapçada kullanımı. Bk. Kubbealtı Lügati, “Beydak” (Erişim 2 Şubat 2021).

¹¹ Hâfız-ı Şîrâzî, *Hafız Divanı*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı (İstanbul: M.E.G.S.B Yayınları, 1988), 89.

¹² Şeyh Sâdi, *Gülîstan*, çev. Yâkub Kenan Necefzâde (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1994), 153.

¹³ Şeyh Sâdi, *Gülîstan*, 162.

¹⁴ Şeyh Sâdi, *Bostan*, çev. Yâkub Kenan Necefzâde (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1994), 229.

¹⁵ Şeyh Sâdi, *Bostan*, 258-259.

¹⁶ Şeyh Sâdi, *Bostan*, s. 280.

Kazanıp kaybetmede olan satranç oyunu gibiyiz, ey huyları güzel! Bizim kazanıp kaybetmemiz sendendir.¹⁷

Kendine gel, şeytan sana “babasının canı” der, bu suretle o lâin seni aldatır.

Bu kara yüzü, babana da bu şeytanlığı yaptı, Âdem'i de mat etti.

Bu kuzgun, satranç başında çeviktir. Yarılı uyukulu gözle kuzgunu doğan görme.

Çünkü o kadar çok oyunlar bilir ki boğazında bir çöp gibi kalakalır!¹⁸

Öte yandan satranç ve satranç istilahlarının Türk edebiyatındaki kullanımını çeşitli çalışmalara konu olmuştur.¹⁹ Mehmet Arslan, “*Dîvân Şiirinde Satranç ve Satranç İstilahları*” başlıklı makalesiyle konunun genel bir çerçevesini çizerken²⁰ Osmanlı döneminde satranca dâir yazılmış olan bazı eserler veya satranç terimleri kullanılarak yazılan bazı şiirler de araştırmalara konu olmuştur.²¹ Bu eserlerin bir kısmı satrancın tarihine ve nasıl oynandığına dair bilgiler verirken bir kısmında da satranç terimlerinden istifadeyle farklı konular ele alınmıştır. Sûfi kimliği de bulunan bazı şairler de tasavvufî konuları anlatmada satranç istilahlardan istifade etmişlerdir.²² Bu şairlere örnek olarak bir Bektaşî dervîşi olan Azbî Baba zikredilebilir. Azbî Baba'nın *Dîvân*'ında “Satrançnâme” ismini taşıyan bir kaside bulunmakta olup bu kasidede şair tasavvufî konuları anlatmada satrançtan istifade etmiştir.²³ Yine *Dîvân* şâirlerinden Ömer Besim'in de tasavvufî konuları satranç istilahları üzerinden anlattığı bir gazelinden bahsedilmektedir.²⁴

Simnânî'nin satranç risâlesini yukarıda bahsettiğimiz eserlerden farklı kılan bazı hususlar vardır. Öncelikle bu risâle, müstakil olarak tasavvufî konuları satranç taşları üzerinden îzâh etmek üzere yazılmıştır. Yukarıda bahsi geçen eserler ise tasavvufî konuların anlatımında satranç istilahlara

¹⁷ Mevlânâ, *Mesnevî*, çev. Veled Çelebi İzbudak (İstanbul: Doğan Egmont Yayıncılık, 2011), 1/73.

¹⁸ Mevlânâ, *Mesnevî*, 2/22.

¹⁹ Örnek olarak bk. Murat Uluğtekin, *Eski Türk Edebiyatında Satranç ve Tavla* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994).

²⁰ Bk. Mehmet Arslan, “Divân Şiirinde Satranç ve Satranç İstilahları”, *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleleri*, mlf. Mehmet Arslan (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2000), 1-25. Makalede satranç istilahlarının tasavvufî konuları anlatmada kullanımına da örnekler verilmektedir.

²¹ Örnek olarak bk. Buğra Oğuzhan Uluyüz, *Firdevsî-i Rûmî'nin Satranç-nâme'si (Metin-Dil İncelemesi-Dizin)*, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2014); M. Ata Çatıkkaş, “Firdevsî-i Rûmî'nin Satranç-nâme-i Firdevsî'si”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 37 (1985), 186-198; Hakkı Aksoyak, “Manastırlı Celâl'in Satranç Terimleriyle Yazdığı Gazeli”, *Türklük Bilimi Araştırmaları* 18 (Aralık 2005), 7-16; İlyas Kayaokay, “Divan Şiirinde Satranç İstilahlarıyla Yazılmış Manzumeler”, *ESTAD: Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Ağustos 2018) 245-268.

²² Kayaokay, “Divan Şiirinde Satranç İstilahlarıyla Yazılmış Manzumeler”, 249, 256-258, 263-264.

²³ Kayaokay, “Divan Şiirinde Satranç İstilahlarıyla Yazılmış Manzumeler”, 256-258. Azbî Baba *Divânı* doktora tezi olarak çalışılmıştır. Bk. Mehmet Erol, *Azbî Baba Divanı (İnceleme-Metin)* (Çanakkale: On Sekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2002). Azbî Baba'nın satrançnâme isimli kasidesi için bk. Erol, *Azbî Baba Divanı*, 209-212.

²⁴ Kayaokay, “Divan Şiirinde Satranç İstilahlarıyla Yazılmış Manzumeler”, 263-264.

rının kullanıldığı müstakil eserler değildir. Simnânî'nin satranç risâlesi oldukça erken bir dönemde yazılmıştır. Bu itibarla, görebildiğimiz eserler arasında, satranç üzerinden tasavvufî konuları anlatan belki de ilk müstakil risâledir. Müellifinin aynı zamanda bir müşşid olması da bu risâleyi önemli kılmaktadır. *Risâle-i Şatrançîyye*'nin bir müşşid tarafından, küçük bir hacimde, hikâye kurgusu içinde, dikkat uyandırıcı bir üslupla ve sembollerden istifadeyle yazılmış olması, bu risâlenin yazılış amaçları arasında müridlerin irşâd edilmesinin de bulunduğunu düşündürmektedir. Risâlede ön plana çıkan kavramlara bakıldığında bunların müridlerin sahip olması gereken temel özellikler olduğu görülür. Buradan hareketle Simnânî'nin bu risâleyle müridlerinin mânevî eğitimine katkıda bulunmayı da amaçladığı söylenebilir. Bu sebeple de risâlede, müridlerin sülûk sürecinde önem vermeleri, elde etmeye dikkat etmeleri gereken temel tasavvufî kavramlar seçilmiş ve bunlarla ilgili nasihatlerde bulunulmuştur.

2. RİSÂLE-İ ŞATRANCIYYE'DE TASAVVUFÎ KAVRAMLAR

Simnânî, satranç taşlarını bir sembol olarak kullandığı ve onların dinden tavsiyelerde bulunduğu risâlesinde sırasıyla satranç taşlarına uğrar ve onların sahip oldukları sırları öğrenmek ister. Risâleye göre yazar, satranç taşlarını ziyaret ederken şu sırayı takip eder: Piyon, vezir, fil, at, kale ve şah. Yazarın, taşlara yüklediği mânâlara bakarak her birinin temsil ettiği makâma dair şöyle bir çıkarımda bulunabiliriz: Piyon-mücâhede, vezir-uzlet/tecrîd ve bu sıfat sâyesinde elde edilen dostluk (hullet), fil-zühd, at-fütüvvet, kale-istikamet ve şah-ihtiyât/tedbir. Simnânî, satranç taşlarını ziyaret hususunda niçin böyle bir sıra takip ettiğine dâir açıklama yapmaz. Piyonun satrançtaki en zayıf taş olduğu, şahın da bütün oyunun asıl varlık sebebi olduğu düşünüldüğünde esere piyonla başlanıp şahla bitirilmesi anlaşılır bir durumdur. Peki niçin piyondan sonra vezir, onun ardından fil ve diğer taşlar getirilmiştir? Acaba bu taşların her biri sırasıyla seyr u sülûkte aşılması gereken bir makâmı mı temsil etmektedir?

Bu soruyu cevaplamak için Simnânî'nin tasavvufî makâmı ele aldığı *Fazluş-şerîa* adlı eserine müracaat etmek gerekir. Söz konusu esere bakıldığında, satranç taşlarından her birinin ayırıcı vasfı olarak zikredilen makâmın Simnânî'nin yüz tasavvufî makâm sıralamasında nereye teka-bül ettiği görülmektedir. Buna göre piyonun temel vasfı olarak zikredilen mücâhede, makâm tasnifinde yedinci sırada yer alır. Vezirin temsil ettiği uzlet makâmı Simnânî'nin makam tasnifinde bulunmamaktaysa da yine halktan uzaklaşmayı ifâde eden tecrîd makâmının on birinci sırada olduğu görülür. Filin sahip olduğu temel özellik olan zühd on dokuzuncu sırada,

atın temel özelliği olan fütüvvet otuz üçüncü sırada ve kalenin temel vasfı olan istikamet yetmiş dördüncü sıradadır.²⁵ O halde risâlede yazarın satranç taşlarını ziyaret sırası, onun makâm tasnifine uygundur.

Burada da akla şöyle bir soru gelmektedir: Satrançta vezir en güçlü karakter ve şâha da en yakın olan taştır. Piyon son kareye ulaştığında -çoğunlukla- vezir olur. Başka bir taşın tercih edilmesi de mümkün olmakla beraber en güçlü taş vezir olduğundan, son kareye ulaşan piyonun vezire dönüşmesi yaygındır. Zaten Simnânî de risâlesinde yolun sonuna ulaşan piyonun vezirlik mertebesini elde edişinden, gayretinin mükâfâtı olarak şâhın yakınlığını kazanışından bahseder.²⁶ Peki ama vezir niçin yolun sonuna yakın bir makâmı değil de çok daha başlarda bulunan bir makâmı temsil etmektedir? Niçin diğer satranç taşlarının temsil ettikleri makâmlar vezirin makâmının üzerindedir? Bu soruya şöyle cevap vermek mümkündür: Satranç taşlarının ziyaret sırasının bir hiyerarşiye dayandığı kabul edildiğinde ve vezirin de sözlerinde uzlete yaptığı vurgu dikkate alındığında vezirin mertebesi diğerlerinden düşük gibi görünür. Ama her ne kadar vezirin nasihatlerine uzlet vurgusu hâkimse de vezirin temsil ettiği makâm sadece uzlet veya bir başka ifadeyle tecrid makâmı değildir. Çünkü vezir, kendisini şâhın hem-nişini yani yakın dostu olarak tanıtır ve onunla aynı evi paylaştığını dile getirir.²⁷ Bu da vezirin aslında hullet/dostluk makâmına sahip olduğunu gösterir ki bu makâm Simnânî'nin yüzlü makâm tasnifinde yetmiş dokuzuncu sıraya tekabül eder²⁸ ve bu itibarla diğer taşların temsil ettiği makâmların üzerinde yer alır.

Peki piyondan hemen sonra niçin vezir ziyaret edilmiştir? Vezirin temsil ettiği asıl makâm hullet makâmıysa ve bu da diğer taşların sahip oldukları makâmın üzerindeyse vezirin en son ziyaret edilmesi gerekmez miydi? Buradan da risâlenin muhatap kitlesinin daha çok yolculuğunun başında veya ortasında bulunan sâlikler olduğu çıkarımında bulunulabilir. Başka bir ifadeyle vezirin sahip olduğu asıl makâm hullet makâmı ise de vezir bu makâmı uzlet sâyesinde elde etmiştir. Risâlede vezirle ilgili bölüm okunduğunda uzlet vurgusunun dostluk vurgusundan daha ağır bastığı görülür.²⁹ Bu vurgu da eserin muhataplarının mübtedi dervişler olduğu kanaatini güçlendirmektedir. Öyleyse bütün bu bilgiler ışığında, müellifin müridlerini uzlete teşvik ettiği, bununla birlikte uzletin bir amaç değil araç olduğuna,

²⁵ Simnânî'nin sıraladığı yüz makâm için bk. Simnânî, *Fazluş-şeria* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fazlullah Efendi, 2135), 50a-98a.

²⁶ Simnânî, *Risâle-i Şatrançiyye*, 323-324.

²⁷ Simnânî, *Risâle-i Şatrançiyye*, 324.

²⁸ Simnânî, *Fazluş-şeria*, 87a-b.

²⁹ Simnânî, *Risâle-i Şatrançiyye*, 324-325.

uzlet sayesinde elde edilecek olan makâmın hullet olduğuna işaret ettiği söylenebilir.

Risâleyle ilgili bu tespitlerin ardından sırasıyla satranç taşlarını ve her bir taşın temsil ettiği makâmı ele alabiliriz.

2.1. Piyon: Mücâhede Ehli Mübtedî Sâlik

Simnânî satranç risâlesine, satranca yerleştirilen sıraların kendisine hâl yoluyla öğretildiğini belirterek başlar. Taşlar arasında kendisine hocalık eden ilk kişinin piyon olduğunu söyleyen yazar, piyonun gayret, mücâhede, maksadına kavuşma uğrunda kendi benliğinden geçme (fenâ) ve fedakârlık sıfatlarına sahip oluşunu vurgular. Piyon, satrançta diğer taşların önünde bulunur, ön safta yer alır. Şâhı korumak uğrunda kendini fedâ eder, düşmandan şâha gelebilecek tehlikelere karşı kendini siper eder.³⁰

Piyonlar, sayı bakımından satrançtaki en kalabalık grup olduğu gibi aynı zamanda oyundaki en zayıf taştır. Ancak bir piyon satranç tahtasında bulunan bütün kareleri kat edip en son kareye ulaştığında vezirlik mertebesine erişir. Bu sebeple piyonun en büyük gayesi yolun sonuna ulaşarak vezirlik mertebesini elde etmektir. Fakat piyonlar satranç taşlarının en zayıf olduklarından düşmandan gelebilecek tehlikelere açıktırlar. Bu yüzden de pek çoğu maksadına ulaşmadan düşman tarafından ortadan kaldırılır. İçlerinden ancak çok azı maksadına ulaşabilir. Bununla birlikte maksadına ulaşmayı başaranlar, şâhın en yakın adamı olur ve büyük bir güç elde ederler. Bu sebeple de yol ne kadar uzun ve düşmanın saldırısı ne kadar yoğun olursa olsun piyonlar şâha yakınlığı elde etmek uğruna mücadele ederler.

Tasavvuf yoluna giren müridler de pek çok açıdan satranç oyunundaki piyonlara benzerler. Yolun başındayken mânevî bakımdan zayıf, nefis ve şeytan düşmanlarının tehlikelerine açıktırlar. Girmiş oldukları yol, maksatlarına ulaşmalarına engel olacak tuzaklarla doludur. Bir yanda nefsin hevâ ve arzuları diğer yanda şeytanın vesveseleri, müridi maksadına ulaşmaktan alıkoymak için mücadele eder. Bu sebeple müridde bulunması gereken en önemli özellikler gayret, mücadele, mücâhede, kararlılık ve fedakârlıktır. Bir mürid, bu özelliklere sahip olduğu ölçüde seyr u sülûküne devam edebilir. Aksi takdirde yoldaki engeller onu saf dışı bırakır. Tıpkı piyonlar gibi müridler de kalabalık bir şekilde bu yolculuğa çıkabilir, bir şeyhin çok sayıda müridi bulunabilir. Ancak bu müridlerin hepsi yolculuğu tamamlayamaz, büyük bir kısmı yoldaki engellere takılıp kalır. Tıpkı *Mantıku't-tayr*'da Hühüd önderliğinde yolculuğa çıkan çok sayıda kuştan yalnızca otuz tanesinin yolun sonuna ulaşması gibi seyr u sülûke başlayan çok sayıda

³⁰ Simnânî, *Risâle-i Şatrançiyye*, 323.

müridden de az bir kısmı maksada ulaşır. Fakat yolculuğu tamamlayanlar, satrançta son kareye ulaşan piyonun şâhın yakınlığını elde ettiği vezirlik mertebesine ulaşması gibi Hakk'a kurbiyeti elde ederler.

Satranç risâlesinde piyon, yazara, Allah'ın yakınlığını elde etmek istiyorsa O'nun uğrunda canını fedâ etmesini tavsiye eder. Himmet ayağıyla, yani gayretini tek bir hedefe yoğunlaştırarak, kendisini maksadına ulaştırmaktan alıkoyacak meşgalelerden uzaklaşarak, sekiz cenneti kat ettiği takdirde -ki Simnânî'ye göre satranç tahtasının sekiz karesi bu sekiz cennete işaret eder- "güçlü hükümdarın katında, yüksek bir derecededirler"³¹ diye ifâde edilen bölgeye ulaşacağını söyler. Piyon veya mürid bu mertebeye ulaştıktan sonra bütün tehlikelerden kurtulmuş olur. Fakat buraya ulaşınca kadar mürid çok uyanık ve dikkatli olmalıdır. Çünkü yol tehlikelerle doludur ve piyonun ifadesiyle, "Bazen şeytanın hilesi yoldan saptırır, bazen dünyanın aldatması Sevgili'den alıkoyar, bazen de kötü arzular serser eder." Her ne kadar yolculuk tehlikeliyse de mürid bu yolculukta yalnız değildir. Yine piyonun ifadesiyle, "Bilge vezir, istekli at, mübârek kale ve sütun gibi muhkem fil, aşk makamını öğretmek için öğretmenlik meydanında dolaşır. Hâl ve tavırlarıyla ilim mektebinin sanatlı, ilginç, güzel remizlerini öğrenme hususunda her biri bir hidâyet rehberi olur." O halde bu mânevî yolculukta müridin düşmanları kadar yardımcıları da vardır ve bu uğurda en büyük destekçisi de kendisine rehber olarak seçtiği mürşididir.³²

2.2. Vezir: Uzleti Şiâr Edinen Mürid

Risâlede Simnânî'nin kendisine nasihat etmesini istediği satranç taşlarının ikincisi vezirdir. Vezir, yazara maksadına ulaşabilmesi için kendi hâlini örnek almasını tavsiye ettikten sonra şâhın en yakın adamı oluşunu sahip olduğu tek bir özellik sayesinde elde ettiğini belirtir ve bu özelliğin de uzlet olduğunu söyler. Vezir, her zaman tenhâ köşeleri tercih ettiğini ve uzlet sayesinde izzet bulduğunu dile getirir. Buradan hareketle, Hakk'ın yakınlığını elde etmek isteyen kimseye kıl u kâlden uzaklaşıp kendisine bir köşe edinmesini salık verir ve uzletin hem dünyada hem âhirette izzet vesilesi olduğunu vurgular.³³

Bazı tarikatlarda, kişinin daha fazla ve daha ihlâslı bir şekilde ibâdet yapabilmesi için kendini toplumdan ve diğer meşgalelerden soyutlaması anlamına gelen uzlete, yine uzletin süresi, şartları ve kuralları belirlenmiş hâli olarak târif edilebilecek halvet ve erbaîne çok ehemmiyet verilir. Küb-

³¹ el-Kamer 54/55.

³² Simnânî, *Risâle-i Şatrançîyye*, 323-324.

³³ Simnânî, *Risâle-i Şatrançîyye*, 325.

reviyye tarikatı da uzlet ve halvete önem veren tarikatlardandır. Simnânî, tasavvufî hayata yeni yöneldiği zamanlarda gönlüne gelen ilk arzunun uzlet olduğunu ve kendisine kalsa bütün ömrünü uzlet içerisinde geçirebileceğini ifade eder. Fakat hem anne babasının sözünü dinlemek adına hem de şeyhi Nüreddin Abdurrahmân İsferyânî'nin böyle bir davranışa izin vermemesi sebebiyle bu arzusuna muhâlefet ettiğini belirtir.³⁴

Simnânî her ne kadar ömrünü uzlet hâlinde geçirmemiş olsa da ömrünün önemli bir kısmını halvette geçirdiği bilinmektedir. Abdurrahmân Câmî (ö. 898/1492), *Nefehâtü'l-üns* adlı meşhur eserinin Simnânî'yle ilgili bölümünde onun ömrü boyunca toplam iki yüz yetmiş erbain çıkardığını söylemektedir.³⁵ Bu rakamların gerçeği yansıtması pek mümkün görünmese de bu bilgiler bize Simnânî'nin tasavvuf anlayışında halvet ve uzletin ne denli önemli olduğunu gösterir.³⁶ Satraç risâlesinde şâhın en yakın adamı olan vezirin bu yakınlığı uzlet sayesinde elde ettiğini belirtmesi ve Hakk'ın yakınlığını, yani kurbiyeti elde etmek isteyen kimseye uzleti tavsiye etmesi,³⁷ Simnânî'nin sülûk anlayışında halvet ve uzletin yerini göstermesi bakımından önemlidir.

Risâlede vezirin sahip olduğu temel vasfın şâhın yakın dostu (hem-nişîni) olmak olduğu görülür.³⁸ Buna göre uzlet, bu makâmı elde etmede bir araçtır. Nitekim vezir de sahip olduğu bu makâmı uzlet sayesinde elde ettiğini söyler.³⁹ Dostluk makâmı, Simnânî'nin yüzlü makâm tasnifinde yetmiş dokuzuncu sırada yer alır. Ona göre hullet yani dostluk, Cenâb-ı Hakk'ın el-Halîl isminin tecellisinden doğan dostluk sıfatının bir tezâhürü olarak meydana gelir. Hulletin, sâlikin bu makâmın başında, ortasında veya sonunda oluşuna göre farklı dereceleri vardır.⁴⁰ Vezirin bu makâmı elde etmekle birlikte daha çok uzlet üzerinde durması ve uzlete dâir tavsiyelerde bulunması, risâlenin daha çok sülûküne devam etmekte olan ve uzleti esas alması gereken müridleri muhatap aldığını düşündürmektedir. Bununla birlikte piyondan bahsedilen bölümde de bütün zorlukları aşarak yolun sonuna ulaşan piyonun şâhın hem-nişîni olacağına dikkat çekilir⁴¹ ve bu mertebeyi elde etmek sâlikler için bir amaç olarak belirlenir.

³⁴ Simnânî, *Fazluş-şeria*, 47b; Orhan, *Alâüddeve Simnânî ve Tasavvufî Görüşleri*, 271.

³⁵ Abdurrahmân Câmî, *Nefehâtü'l-üns min hazarâti'l-kuds*, thk. Mahmûd Âbidi (Tahrân: İntişârât-ı Sohen, 1386hş.), 441; Orhan, *Alâüddeve Simnânî ve Tasavvufî Görüşleri*, 270-271.

³⁶ Simnânî'nin halvet ve uzlet anlayışıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Orhan, *Alâüddeve Simnânî ve Tasavvufî Görüşleri*, 270-287.

³⁷ Simnânî, *Risâle-i Şatraciyye*, 324-325.

³⁸ Simnânî, *Risâle-i Şatraciyye*, 324.

³⁹ Simnânî, *Risâle-i Şatraciyye*, 324-325.

⁴⁰ Bk. Simnânî, *Fazluş-şeria*, 87a-b.

⁴¹ Simnânî, *Risâle-i Şatraciyye*, 323-324.

2.3. Fil: Dünya Lezzetlerine Aldanmayan Zâhid

Satranç taşları arasında yazara nasihatte bulunan üçüncü kişi fildir. Fil, satranç tahtasında düşmanların saldırısı karşısında âciz bir hâlde kaldığını ifâde ettikten sonra bu saldırılardan kurtuluş yolunun fânî dünya lezzetlerine aldanmamak olduğunu belirtir. Fil, bu dünya hayatında insanın tıpkı satranç tahtasının ortasında düşman saldırılarına mâruz kalan bir fil gibi olduğunu söyler. Ona göre insanı bazen eşi ve çocukları Allah'tan alıkoyar, bazen de türlü yiyecekler ve rahata düşkünlük. İnsanın, dünyaya ilk geldiği zamanki hâli gibi tertemiz ve dünyanın her türlü kötülüğünden uzak olabilmesi fânî dünya lezzetlerine iltifat etmemesine bağlıdır. Bunun için de fil yazara, “ne zaman dünya meşgaleleri üzerine gelse hemen er gibi geri adım at” diye tavsiyede bulunur.⁴²

Zühd, tarih boyunca tasavvufun en önemli kavramlarından biri olmuş, çok kuşatıcı bir kavram olduğundan anlamı üzerinde tam bir uzlaşya varılamamıştır. Fakat bu kavrama dâir tanımların iki ana alana ayrıldığı söylenebilir. Bunlardan ilki daha dar bir anlama sahiptir ve tasavvufî eğitim sürecinde bir makâm olan zühdü ifâde eder. Bu anlamıyla zühd, kısaca dünyaya değer vermemek olarak tanımlanır. Genellikle zühd dendiğinde akla gelen zühdün bu dar anlamıdır. İkinci anlamıyla zühd çok daha geniş bir çerçeveye sahiptir ve daha sonra birbirinden ayrılacak olan pek çok ahlâkî kavramı kuşatan bir üst başlıktır. Bu anlamıyla zühd, İslâm dindarlığının temel karakteri olarak görülür. Bu itibarla zühdün, İslâm'ın ilk yıllarından itibaren bütün ibâdetleri kendisinde toplayan kuşatıcı bir ibâdet olarak görüldüğü belirtilir. *Kitâbu'z-zühd* başlığını taşıyan eserlerde ibâdetlerin faziletleri, tefekkür, tevekkül, rıza, huşû, ilimle meşgul olma, tevâzu, sadaka, sahih niyetin önemi gibi çok çeşitli konuların hepsinin birden zühd başlığı altında toplanmış olması, zühdün bütün bu kavramları da içerisine alan kuşatıcı bir kavram olarak kabûl edildiğini göstermektedir.⁴³

Satranç risâlesinde Simnânî, zühdü dar anlamıyla, dünyaya değer vermemek olarak ele alır. Filin yazarı dünyâ meşgalelerinden uzak durmak hususunda uyarması bunu gösterir. Simnânî bir başka eserinde bunu teyid eder şekilde, zühdü dünyayı terk etmek olarak tanımlar ve dünyayı elde etmeye kudreti bulunduğu hâlde onu istememek olarak açıklar.⁴⁴ Burada da zühd dar anlamıyla ele alınmıştır.

Simnânî, *Fazluş-şeria*'da da zühdü dünyaya yönelmeye karşı bir rağbet duymamak olarak görür ve yolun başında, ortasında ve sonunda olanlar

⁴² Simnânî, *Risâle-i Şatrançîyye*, 325.

⁴³ Zühdün dar ve geniş anlamıyla ne ifâde ettiği ve tasavvuf için önemi hakkında ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için bk. Hacı Bayram Başer, *Şeriat ve Hakikat* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 31-89.

⁴⁴ Simnânî, *Risale* (İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 1796), 57b.

için ayrı ayrı mânâlar ifâde ettiğini belirtir. Yolun başında olanlar için zühd ilk olarak insanların sahip oldukları şeylerden yüz çevirmektir. İkinci olarak kişinin kendi sahip olduklarıyla yetinmesi ve elindekilerin artmasını istememek suretiyle kendi sahip olduklarına karşı zâhid olmasıdır. Üçüncü olarak da elindekilerin bir kısmını muhtaçlara harcamasıdır. Yolun ortasında olan sâlikler için zühdün ilk derecesi fânî olan her şeyden mecburi olarak uzaklaşmasıdır. İkinci derecesi, fânî varlıklardan isteyerek uzaklaşması ve arzusunu bâkî olanlara (âhîret nimetlerine) yöneltmesidir. Üçüncü derecesi ise sahip olduğu müşâhede sayesinde kendi tercihiyle dünyadan yüz çevirmektir. Yolun sonuna ulaşmış müntehî sâlikler için zühdün ilk derecesi Allah'tan başka her şeye fenâ gözüyle bakmak yani bütün bunların fânî oluşlarını idrâk etmek, ikinci derecesi Cenâb-ı Hakk'a bekâ gözüyle bakmak yani bâkî olanın yalnızca O olduğunu idrâk etmek, üçüncü derecesi ise fenâyâ bakmaktan da bekâyâ bakmaktan da kendini alıkoymaktır. Zühdün en üstün derecesi ise kişinin zühdüne karşı zühd göstermesi, kendi zühdünü görmekten uzaklaşmasıdır.⁴⁵

2.4. At: Fütüvvet Sâhibi Mürid

Yazar, filden dinlediği nasihatlerin ardından atın yanına giderek ondan da sahip olduğu sırları kendisine öğretmesini ister. At, içinde bulunduğu makâmı nasıl elde ettiğini şu sözlerle anlatır: “Evimden hareket ettiğimde bir kare doğru giderim, bir kare eğri. Birinci kare ile dostlara sâhip çıkma kâidesine uyarım, ikinci kare ile uzlete yaklaşma kâidesine uyarım.”⁴⁶ Burada atın dilinden yazar hem vefâ, sadâkat, fedâkârlık, cesâret, kahramanlık gibi faziletleri ihtivâ eden bir kavram olan fütüvveti⁴⁷ vurgulamakta hem de Allah'a yaklaşmak için insanlardan uzaklaşmayı, yani uzleti benimsediğini dile getirmektedir.⁴⁸ Simnânî, makâm tasnifinde otuz üçüncü sırada yer verdiği fütüvveti seyr u sülûk uğrunda hem zâhiri hem de bâtınıyla gayret göstermek, çaba harcamak ve kendisini maksadına ulaşmaktan alıkoyan her türlü engelle mücâdele etmek şeklinde târif eder ve on farklı derecesinden bahseder.⁴⁹

Risâlede fütüvvet sahibi olarak vasedilen atın bazen halkla beraberliği bazen de uzleti tercih ettiği görülür. Risâlede at, uzlet ve celvetten hangisinin tercih edilmesi gerektiğini ise “Hâllerimin değişmesi durumunda kalır-

⁴⁵ Simnânî, *Fazluş-şerîa*, 59b.

⁴⁶ Simnânî, *Risâle-i satrancıyye*, 325-326.

⁴⁷ Fütüvvet hakkında bilgi için bk. Hicret Karaduman, “Geçimliliği Önceleyen Bir Dindarlık Modeli Olarak Melâmet ve Fütüvvet”, *İslâm ve Yorum IV* (Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2020), 3/379-402.

⁴⁸ Simnânî, *Risâle-i Şatrancıyye*, 326.

⁴⁹ Simnânî, *Fazluş-şerîa*, 65b.

sam bazen o tarafa gitmeyi tercih ederim bazen bu tarafa”⁵⁰ diyerek beyân eder. Bu da “uzlet mi daha üstündür yoksa halk içinde Hak’la beraberliği ifâde eden celvet mi” tartışmasına bir cevap olarak değerlendirilebilir. Buna göre bu ikisinden hangisinin daha üstün olduğu kişinin içinde bulunduğu duruma göre değişir.

Risâlede atın dilinden ifâde edilen bir diğer husus da şeriat ve hakikate riâyettir. Buna göre Hakk’a yakınlığın ilk adımı şeriat, ikinci adımı hakikattir. Şeriatın kemâli ise dosdoğru yürümek yani istikâmet sahibi olmaktır. Burada at, “şeriat şehrinin vâlisi bu âlemde dosdoğru olmayı emreder” diyerek “Emrolunduğun gibi dosdoğru ol!”⁵¹ âyetini hatırlatır.⁵² Simnânî, şeriata uymanın gerekliliğine sık sık dikkat çeken ve eserlerine şeriat vurgusu hâkim olan bir sûfidir. Ona göre mürşidde bulunması gereken en temel özellik de şeriatta sâbit-kadem olmaktır.⁵³ Satranç risâlesinde at, öncelikle şeriat yolunda istikamet sahibi olmayı, ardından hakikat âlemine ulaşınca da her iki cihânda izzet bulmak için halktan uzaklaşmayı tavsiye etmektedir.⁵⁴ Atın kendisinden daha güçlü bir karakter olarak andığı ve yazarın da attan sonra ziyaret ettiği taş olan kalede de istikamet vurgusu görülmektedir. Bu sebeple atı fütüvvet ehli, kaleyi ise istikamet sahibi olarak isimlendirmek mümkündür.

2.5. Kale: Doğruluğu Şiâr Edinen İstikamet Sahibi

Attan da sâhip olduğu sırları öğrenen ve nasihat dinleyen yazar, oradan kalenin yanına gider ve kaleden de bildiği sırları kendisine anlatmasını ister. Kale, satranç taşları içinde en güçlülerden biri olduğunu ifâde eder ve kendisi olmadığı takdirde şâhin kurtulmasının zor olacağını belirtir. Sahip olduğu bu güce ulaşmasını ise istikamet sahibi oluşuna bağlar. “Satranç tahtasında doğru gitmeyi kendime vazife edinince hiçbir felâket bana ulaşamadı”⁵⁵ diyerek istikamet sahibi olmanın faydasını vurgular. Ardından da kulluk sahasında, insanlık ve şeriat yolunda ihlâs tahtasında bulunmak isteyen kimseye dosdoğru gitmesini tavsiye eder. İstikamet sahibi olmayı, doğru yolda yürümeyi âdet edinenlerin, tıpkı kalenin bir anda satranç tahtasının bir ucundan diğer ucuna varması gibi dünyâ köşesinden âhiret köşesine ulaşacağını söyler.⁵⁶

⁵⁰ Simnânî, *Risâle-i Şatrançîyye*, 326.

⁵¹ Hûd 11/112.

⁵² Simnânî, *Risâle-i Şatrançîyye*, 326.

⁵³ Simnânî, *İkdu düveri'l-esrâr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kasıdecizade, 685), 8b; Orhan, *Alâüddeve Simnânî ve Tasavvufî Görüşleri*, 218.

⁵⁴ Simnânî, *Risâle-i Şatrançîyye*, 326.

⁵⁵ Simnânî, *Risâle-i Şatrançîyye*, 326.

⁵⁶ Simnânî, *Risâle-i Şatrançîyye*, 326.

Simnânî'nin makâm sıralamasında istikamet yetmiş dördüncü mertebeye olarak zikredilir ve diğer makâmlarda olduğu gibi on farklı derecesinden bahsedilir. Bu derecelerin bir kısmını ifade etmek gerekirse, mübtedi derişler için istikamet ilk derecesi ibadetlere devam hususunda, ikinci derecesi meşakkatlere tahammül hususunda, üçüncü derecesi ise şeyhinden kendi tabiatının hoşlanmadığı bir hâl görmesi durumunda ona müridliğe devam hususunda istikamet sahibi olmaktır. Yolun ortasında bulunan sâlik için istikamet ilk derecesi kalbin zikre devam hususunda istikamet sahibi olması, ikinci derecesi sırrın zikrin mânâları ve sırları kendisine açıldığında istikamet sahibi olması, üçüncü derecesi ise rûhun mezkûra olan muhabbetinde istikamet sahibi olmasıdır.⁵⁷

İstikamet sahibi olmak sadece maksada ulaşmak için gerekli olan bir husus değildir. Simnânî, müridin maksadına ulaştıktan sonra bunu muhâfaza edebilmesinin de ancak istikamet sahibi olmakla mümkün olduğunu belirtir. Ona göre istikamet sahibi olmak da bir mürşidin rehberliğine uymaya ve sözünü dinlemeye bağlıdır.⁵⁸ Elbette ki burada öncelikle rehber olarak seçilen kimsenin istikamet üzere olduğundan emin olunmalıdır. Bu sebeple Simnânî müridlerine dînî konularda kendilerine uyacakları kimseleri dikkatli seçmelerini, renkli sözlere ve süslü ibârelere kanmamalarını ve sünnete uymakla istikâmet üzere olduğunu bilmedikleri sürece dînî meselelerde kimsenin peşinden gitmemelerini salık verir.⁵⁹ Simnânî'nin bu ve benzeri ifadeleri, onun şeriata uymaya ve bu hususta istikamet sâhibi olmaya verdiği ehemmiyeti gösterir.

2.6. Şâh: İhtiyatı Elden Bırakmayan Teennî Ehli

Yazarın kendisinden nasihat istediği son satranç taşı, bütün oyunun varlık sebebi olan şâhtır. Şâhın sarayına giden yazar, onun tebaası mahiyetindeki diğer taşlardan pek çok şey öğrendiğini, bu kez de onun sırlarını öğrenmek istediğini beyân eder. Şâh, ülkenin yöneticisi olduğunu ve ülkenin varlığının kendi varlığına bağlı olduğunu belirttikten sonra bu makâmı ihtiyatı ve teennî sahibi oluşu sayesinde elde ettiğini söyler. Şeriat tahtasında şâhlık mertebesine ulaşmayı ve âhiret saadetini elde etmeyi uman kimseye, kendisi gibi ihtiyatlı ve teennî sahibi olmasını tavsiye eder. Bütün âlemin varlık sebebinin insan olduğunu, insan var oldukça âlemin de var olacağını belirtir. Cenâb-ı Hakk'ın halifesi olma mertebesinin de kendisi gibi ağır

⁵⁷ Simnânî, *Fazluş-şeria*, 84b-85a.

⁵⁸ Simnânî, "Mektûbî ki Şeyh Alâüddeve der Cevâb-i Mürid-i Hod Şeyh Abdullah Nevişte", *Musannefât-ı Fârsî*, 334; Orhan, *Alâüddeve Simnânî ve Tasavvufî Görüşleri*, 223.

⁵⁹ Alâüddeve-i Simnânî, *Çihil Meclis-Kırk Meclis*, çev. Kübra Zümrüt Orhan (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2021), 137.

ağır yol almakla elde edileceğini söyler. Bu yolun tedbirli için bile zor olduğunu, tedbirsizlik eden kimsenin tıpkı şeytanın yerine getirmediği tek bir secde yüzünden mat olması gibi mat olabileceğini sözlerine ekler.⁶⁰

Şâhın tavsiyelerinde yine şeriata uyma konusunda titizlik vurgusu görülür. Buna göre maksadına ulaşmak isteyen kimse, karşısına çıkacak olan tuzaklara düşmemek için son derece tedbirli davranmalıdır. Nasıl ki satranç oyununda kişi rakibi tarafından mat edilmemek için düşünceli davranır, hamlelerini rastgele yapmaz, daima uyanık olursa yeryüzünde Allah'ın halifesi olan insan da nefsinin veya şeytanın hileleriyle mat olmamak için sürekli düşünceli ve tedbirli olmalıdır.

Yazar bu kısa risâlenin sonunda, satrançtan bu hikmetleri öğrenen kimselerin onlara âfâkta âyetlerimizi göstereceğiz⁶¹ âyetine dayanarak âlemdeki sırları öğrenmeye yönelmelerini, her şeyde Hakk'ın tecellilerini müşâhede edip âyetlerini okumalarını tavsiye eder. Bir kimse eğer satrançta gizli olan bu mânâları kavrayabiliyorsa, o zaman âlemdeki âyetleri de okuyabilecek bir kıvama gelmiş demektir. Öte yandan kendisine defalarca Kur'an'ın sırları okunduğu hâlde hâlâ gaflet uykusundan uyanmayan kimseleri hakir kimseler olarak vafeden Simnâni, bunların hiçbir zaman içinde buldukları gaflet hâminden kurtulamayacaklarını belirtir. Duyular âleminde, başka bir ifadeyle âfâkta satrancın sırlarını idrâk eden kimseye mânâ âlemine yönelmesini tavsiye eden müellif, dünya ve âhirete dair bütün işlerin, mânâlarını rûhuyla ve gönlüyle idrâk eden kimsenin gözünde basitleşeceğini de sözlerine ekler.⁶² O hâlde kime âfâkî ve enfüsî âyetler açılsa, o kişi elde ettiği mârifet sayesinde hem dünyâ hem de âhîret saadetini kazanacaktır.

Satranç risâlesini müellif, her bir okuyucunun bugün hayat tahtasında makâm sâhibi bir şâh olduğunu hatırlatarak tamamlar. Tıpkı satranç taşlarının şâhın etrafında toplanması ve onun için mücadele etmesi gibi tüm insanların yanında da kendisini seven, kendisi için fedâkârlıklarda bulunan ailesi, dostları ve yakınları vardır. Fakat gün gelir ecel oku tıpkı bir şâha benzeyen o insanı mat eder. İşte o zaman bütün yakınları kendisinden ayrılır, amellerinden başka hiçbir şey ona fayda vermez.⁶³ Bu sebeple şâh satranç tahtasında olduğu ve oyun devam ettiği müddetçe, yani insan hayatta olduğu ve amel etme imkânına sahip olduğu müddetçe iyiliklerini

⁶⁰ Simnâni, *Risâle-i Şatrançîyye*, 327.

⁶¹ el-Fussilet 41/53.

⁶² Simnâni, *Risâle-i Şatrançîyye*, 328.

⁶³ Simnâni, *Risâle-i Şatrançîyye*, 328.

artırmaya çalışmalıdır. Zira ecel okuyla mat edildikten⁶⁴ sonra geri dönüş mümkün olmayacaktır.

SONUÇ

Sûfiler, anlatım kolaylığı sağlamak, akılda kalmasını temin etmek, az sözle çok mânâ ifade edebilmek gibi çeşitli sebeplerle tasavvufî konuları anlatmada remiz ve hikâyelerden faydalanmışlardır. 14. yüzyılda, bugünkü İran topraklarında yaşamış bir Kübrevî şeyhi olan Alâüddeve-i Simnânî de tasavvufî hakikatleri anlatmada remiz ve hikâyelerden istifâde eden müelliflerdendir. Farsça olarak kaleme aldığı ve *Risâle-i Şatranç* adını verdiği bu küçük eserinde Simnânî, kendi seyr u sülûk anlayışında önemli yeri bulunan kavramları satranç taşları üzerinden anlatmaktadır.

Buna göre yazar, satranç taşlarını kişileştirmekte ve her bir taş tasavvufta belli bir makâmı temsil etmektedir. Ardından da her bir taştan, kendisinde bulunan sırları öğretmesini istemektedir. Böylece tasavvufta belli bir makâmda bulunmakta olan her bir taş, bulunduğu makâmı nasıl elde ettiğini anlatmakta, bu makâmın önemine dikkat çekmekte ve yazarın da bu makâma ulaşabilmesi için tavsiyelerde bulunmaktadır. Böylece hem dünyada hem de âhirette saadeti elde etmek isteyen insanoğluna bu uğurda uyması gereken prensiplerin neler olduğunu hatırlatmaktadır.

Yazar, bu risâlede satranç taşlarının ziyaretinde nasıl bir sıra takip edildiği hakkında bilgi vermez. Ancak bu risâleyi, yazarın tasavvufî makâmı açıkladığı *Fazluş-şeria* isimli eseriyle birlikte değerlendirdiğimizde, satranç taşlarının ziyaret sırasının yazarın tasavvufî makâm anlayışına büyük oranda uygun olduğunu tespit ettik. Risâlede ilk ziyaret edilen taş olan piyon mücâhede mertebesini, ikinci taş olan vezir hullet mertebesini, üçüncü taş olan fil zühd mertebesini, dördüncü taş olan at fütüvvet mertebesini beşinci taş olan kale ise istikamet mertebesini temsil etmektedir. Buna göre vezirin temsil ettiği hullet makamı diğer taşlarının makâmlarından üstün olmakla birlikte risâlede hullet mertebesine değil de vezirin bu mertebeyi elde etmesine vesile olan uzlete vurgu yapılmaktadır. Simnânî'nin makâm tasnifinde *uzlet* bulunmamakla birlikte *uzletle* yakın anlamlı bir kavram olan *tecrid* mertebesi bulunmaktadır. Buradan hareketle vezirin nasihatlerindeki vurgunun tecrid mertebesine yönelik olduğu söylenebilir. Simnânî'nin makâm tasnifinde mücâhede yedinci, tecrid on birinci, zühd on dokuzuncu, fütüvvet otuz üçüncü, istikamet yetmiş dördüncü, hullet ise yetmiş dokuzuncu sırada yer almaktadır.

⁶⁴ Bir satranç tabiri olan mat kelimesinin Arapça ölmek anlamındaki مات'ten geldiğini hatırlamak gerekir.

Simnânî, aynı zamanda bir müşşiddir. Onun risâlede, müridlerin seyr u sülûk sürecinde mutlaka elde etmeleri gereken temel kavramları ön plana çıkardığı görülür. Bunlar aynı zamanda Simnânî'nin tasavvuf anlayışını yansıtan ana meselelerdir. Yalnızca bu risâleye bakarak onun tasavvuf anlayışının hangi konulara dayandığı hususunda fikir sahibi olmak mümkündür. Risâlenin bir müşşidin kaleminden çıkmış olması, kısa ve dikkat çekici bir üslupla yazılmış olması, kurgusunun merak uyandırması, kullanılan sembollerin anlatılan hususların akılda kalmasını kolaylaştırması gibi hususlar, bu risâlenin ilk muhatabının Simnânî'nin sülûk sürecindeki müridleri olduğunu düşündürmektedir. Buna göre risâlede vurgulanan gayret, fedakârlık, uzlet, dünyaya değer vermeme, diğergamlık, vefâ, şeriatta sâbit kadem olma, istikametten ayrılmama gibi vasıfların, müridlerinin muhakkak edinmesi gereken vasıflar olduğu sonucuna varılabilir. Buradan hareketle yazarın bu eserle müridlerine yol gösterdiği ve sembolik bir dil kullanarak tavsiyelerini müridleri için akılda kalıcı hâle getirdiği söylenebilir.

Yazarın müşşidlik vasfı risâlenin son paragrafında da net bir şekilde görülmektedir. Risâlenin sonunda yazar, kişinin içinde yaşadığı hayatı bir satranç tahtasına benzetir. Herkes kendi hayatında satranç tahtasındaki şâh gibidir. Ailesi ve yardımcıları da diğerk satranç taşlarına benzer. Kişi bu satranç tahtasında oyunun içindeyken kaza ve kader hükmüyle mat edilir. Mat edildiği andan itibaren amellerinden başka imdadına yetişecek kimse olmaz. O halde insan hayat tahtasında bulunduğu müddetçe iyi amellerini artırmaya çalışmalıdır.

EK: RİSÂLE-İ SATRANCİYYE TERCÜMESİ

Şeyh Alâüddeve-i Simnânî'nin (Allah ruhunu takdis etsin ve kabrini nurlandırın) satranç risâlesidir. Satranca yerleştirilen sırların tamamını bana kâl kabilinden değil hâl kabilinden öğrettiler. Ondaki incelikleri öğretmeden, hakikatleri anlatmadan önce bana dediler ki: Ey zavallı! Rabbe âit zâhirî sırları zâhir medresesinde öğreneceksin. Gel, bir dakika “*Onlara âyetlerimizi âfâkta ve kendi içlerinde göstereceğiz*”⁶⁵ medresesinde otur. Tâ ki bunca zaman medresede öğrenemediğin sırlar sana âşikâr olsun.

Satranç taşları arasında bana ilk hocalık yapan piyon oldu. Onun şâhın önünde saf tuttuğunu görerek, “bana bir öğüt ver” dedim. Dedi ki: “Ey zâhir-bîn! Bana bak ve benim hâl ve tavrımı kendine doğruyu gösteren bir ayna edin. Tâ ki sırların gelini perde arkasından sana yüzünü göstere. Bak bana, canımı şâha fedâ etmişim, kullara yakışır bir şekilde huzûrunda durup yüzümü düşmanına çevirmişim. Böylece düşmanından ona gelebi-

⁶⁵ el-Fussilet 41/53.

lecek olan her türlü zarar bana gelir. Düşmanlarına baskın yapmak için koşarım. Ama yol son derece tehlikelidir. Bazen attan ürkerim, bazen filden korkarım. Bazen kaleden incinirim, bazen vezir tarafından küçümsenirim. Ama bunca zorlukla yol alınca bana derler ki: Sekiz iş yaptın (sekiz menzil aştın), mükâfâtını al. Şimdiye kadar piyâde idin, artık süvârî ol. Piyonluk derecesinden vezirlik mertebesine yükseldin ve bilge bir vezir oldun, şâhın hem-nişîni, dostu oldun. Bu ne demek? Yani mehir veren gelini, çalışan ücretini alır.

Beyit:

Sıkıntı çekmeden ve gayret göstermeksizin hazîne elde edilmez
Ey kardeşinin canı, mükâfâtı da çalışan hak eder

Beyit:

Özgürlük ülkesinin şâhı olmak istersen
Kendi muradının atından inip rağbet uğrunda piyâde ol

Dostum! Eğer sen de kulluk meydanında temkin sâhibi bir vezir olmak ve şâhın hem-nişîni olmak istersen ki -fakirler Allah'ın celîsidirler- piyon gibi şâhın karşısında canını fedâ et ki "Onlar Allah yolunda savaşır, öldürürler ve öldürülürler".⁶⁶ Sekiz cenneti himmet ayağı ile kat edip doğruca "güçlü hükümdarın katında, yüksek bir derecededirler"⁶⁷ diye ifâde edilen bölgeye ulaşırsan hem-nişîn olursun. Ama uyanık olmalısın çünkü yol tehlikelerle doludur. Bazen şeytanın hilesi yoldan saptırır, bazen dünyanın aldatması Dost'tan alıkoyar, bazen de kötü arzular şaşkın ve perişan eder. Ama her ne kadar yol tehlikeliyse de hedefine ulaştığında tehlikeler ortadan kalır. Bilge vezir, istekli at, mübârek kale ve sütun gibi muhkem fil, aşk makamını öğretmek için öğretmenlik meydanında dolaşırlar. Hâl ve tavırlarıyla ilim mektebinin sanatlı, ilginç, güzel remizlerini öğrenme husûsunda her biri bir hidâyet rehberi olur. Bütün bunlardan önce ubûdiyyet yaygısının otağ perdesine dönüşmesi için her birinden ilim öğrenmeliyim dedim.

Oradan vezirin huzuruna gidip, bana kendi bildiklerinden öğret, dedim. Dedi ki: Ey dost! Benim hâlimi kendine rehber edin ki seni hayret çölünden ibret meydanının sonuna ulaştırsın. Senin hâlin nasıldır diye sordum. Dedi ki: Ben, bir tek özelliğim sebebiyle şâhın hem-nişîniyim, onunla aynı evi paylaşırım. O özellik de uzleti arayıp, tenhâ köşeleri tercih edişimdir. Uzleti seçince de izzet bulurum.

Beyit:

Uzletteki izzeti bulmayan hiçbir şey bulmamış demektir
Kanaat yüzü görmeyen hiçbir şey görmemiş demektir

⁶⁶ et-Tevbe 9/111.

⁶⁷ el-Kamer 54/55.

Kalabalık caddeden kalkıp bir köşeye gittim. Muhakkak ki benim elde ettiğim bu dereceyi kimse elde edememiştir. Sen de Hakk'ın civarında yakınlık elde etmek istersen bir köşe seç, ortadan çekilip bir köşe edin ve kıl u kâl yolundan uzaklaş. Çünkü uzlet, izzet vesilesidir.

Beyit:

Eğer sen de kaş gibi kendine bir köşe edinirsen
Seni de gözlerin üzerine oturturlar

Uzlet hem dünyâda hem âhirette izzet vesilesidir. Hz. Peygamber (s.a) kırk sene dağda uzlete çekilmişti de ondan sonra ezeli ve ebedî izzeti ona verdiler.

Bu nasihatı belleyincede filin yanına varıp dedim ki: Ey korku salan fil! Bana kendi gidişatına dair bir bilgi öğret. Dedi ki: Ey dost! Bu koskoca alanda çâresiz ve âciz bir hâlde kalakaldım. Kimi zaman atın gece baskınının korkusu içindeyim, kimi zaman kalenin saldırısından çekinmekteyim, kimi zaman da piyonun hilesi yüzünden bir köşeye çekilmekte. Ama öyle bir hünerim var ki iki menzili bir yapar, bir kareden hareket ettiğimde ikincisinde durmayıp üçüncüsüne giderim. Ve iki seferde satranç tahtasının ortasından kenarına ulaşıyorum. Ne piyonun eli bana ulaşır ne kalenin ayağı bana yetişir. Ey dost, eğer gaddar dünya baskın yaparsa sen de bir satranç tahtası olan dünyada fil gibi çaresiz kalakalırsın. Bazen eş ve evlad Hak'tan alıkoyar, bazen de yağlı ve tatlı yemekle yumuşak yerde uyumak huzûrdan uzak kılar ki “hayvanlar gibi yerler”⁶⁸ buyurulmuştur. Eğer sen de annenden doğduğun zamandaki gibi dünyanın bütün tuzaklarından ve kayıtlarından kurtulmak istersen, fâni dünyâ lezzetlerine iltifat etme, iki adımda sıdk makamına ulaşan erler gibi yap ki onlar, “güçlü hükümdarın katında, yüksek bir derecededirler”⁶⁹. “İki adım atan ulaşmıştır” sözü bunun şâhididir. Ne zaman dünya meşgaleleri üzerine gelse hemen er gibi geri adım at.

Bu bilgileri öğrenince oradan ayrılıp atın yanına koştum. Ey istek dolu at! Bu sözler bana tesir etti, sen de sâhip olduğun sırları bana öğret. Dedi ki: Ey dost! Satranç tahtasında kaleden başka hiçbir taş bana ulaşamaz. Bazen file gece baskını yaparım, bazen piyona hücum ederim. Bu makamı şöyle elde ettim ki, evimden hareket ettiğimde bir kare doğru giderim, bir kare eğri. Birinci kare ile dostlara sâhip çıkma kâidesine uyarım, ikinci kare ile uzlete yaklaşma kâidesine yaklaşıyorum. Hallerimin değişmesi durumunda kalırsam bazen o tarafa gitmeyi tercih ederim bazen bu tarafa. Sen de Muhammedî şeriat alanında yakınlık elde etmek istersen benim davranışımı örnek al ki

⁶⁸ Muhammed 47/12.

⁶⁹ el-Kamer 54/55.

ubûdiyyet âleminde dostun evinin ilk adımı şeriat, ikinci adımı hakîkattir. Âlem-i şeriatta dosdoğru gidici ol ki şeriatın kemâli dosdoğru yürümehtir.

Beyit:

Dosdoğru ol ki kurtulmuş olasın,
Doğruluk senden, başarı Allah'tandır
Eğrilikten zarar ve ziyana uğrarsın
Dosdoğru olursan her gamdan kurtulursun

Şeriat şehrinin vâlisi bu âlemde dosdoğru olmayı emreder. “Emrolunduğun gibi dosdoğru ol!”⁷⁰ Ama hakikat âlemine ulaşınca; doğru yolda olmak, “sümme istekâmu”⁷¹ kâidesini yerine getirebilmek ve her iki cihânda da eğrilikten kurtulup izzet bulmak için kendine bir köşe edin, halkın yolundan ve civarından uzaklaş.

Atın yanından ayrılınca kalenin evinin kapısına gelip dedim ki: Ey mübârek kale! Hadi bildiğin sırları anlat. Dedi ki: Ey benim değerli dostum! Bu satranç tahtasında kimse benden büyük değil, özgür, süratli ve tez canlı biriyim. Gâh file baskın yaparım, gâh ata. Hepsi benim elimden âciz kalır. Ben olmasam şâhın mat olması an meselesidir. Bütün bunları tek bir özelliğim sebebiyle elde ettim. O da süratli ve doğru gidişimdir. Eğrilik asla benim yanıma uğramaz.

Beyit:

Bu yolda kale gibi yürü ki vezirin talihiyle döndü
Pek çok şâhı, fili ve atı piyon kıldı

Satranç tahtasında doğru gitmeyi kendime vazîfe edinince hiçbir felâket bana ulaşamadı. Ey sâdik dost ve münâsib sevgili! Eğer sen de ubûdiyyet sahasında ve insanlık ve şeriat yolunda ihlas tahtasında Hakk'a kurbiyeti elde etmek istersen, benim gibi doğruluğu âdet edin. Tâ ki benim gibi bir seferde dünya yaygısının köşesinden âhîret tahtasına ulaşasın. Doğru gitmek erliğin, eğri gitmek ise kadınlığın işidir.

Beyit:

Dinle, doğruluk hakkında kale ne diyor
Eğer doğru gidersen bizim elde ettiğimiz her şeyi sen de elde edersin

Kalenin dersini okuyunca şâhın sarayına vardım. Dedim ki: Ey makâm sâhibi şâh! Bunların hepsi senin halkındır. Onlardan bunca şey öğrendim. Sen de kendi sırlarını anlat! Dedi ki: Ey dost! Gözünü açıp bana bak. Tâ ki benim hâlimin görünüşü senin muradını sana versin ve maksadın hâsıl olsun. Senin sîretin nedir ve nasıldır? [dedim]. Dedi ki: Ben bu ülkenin yöneticisiyim. Ben yerimde olduğum müddetçe oyun da vardır. Ama ben

⁷⁰ Hûd 11/112.

⁷¹ el-Fussilet 41/30.

mat olursam bütün satrancı dağıtırlar, ordu alt üst olur. Ne atın hevesi kalır ne filin korkutması fayda eder. Ne vezirin tedbiri feryada yetişir ne kutlu fil yardıma ulaşır ne de piyonun çözümü bir işe yarar. Ben yerimde olduğum müddetçe bütün ahâli güzel olur. Vuslat yakınlığı ve cennetin sekiz katındaki konum, tıpkı satranç tahtası örneğinde olduğu gibi bana teslim olmuştur. İstedğim yere giderim ve yanımda olan herkesi düşmanın saldırısından korurum. Bunu, yavaş gidişim sayesinde elde ettim ki kale gibi hızlı gitmem. Tek tek, ihtiyatla ilerlerim. İhtiyatlı davranmazsam piyon karşısında mat olurum. Benim bu zâhirî tavrıma tam olarak uyman gerekir.

Beyit:

Eğer satrançtaki şâh gibi vakar sahibi olursan,
Sıkıntının ortasında tam olarak kurtuluş yolunu bulursun
Sakin bigânenin olduğu tarafa kaleni sürme
Mat tuzağına düşmemek için düşünceli ol

Sen de şeriat tahtasında şâhın mertebesine ulaşmayı, “Siz ve eşleriniz cennete giriniz”⁷² ayetinin senin için gerçekleşmesini, sekiz cennetin sana iktâ olarak⁷³ verilmesini, yanında bulunan herkesin kaza ve kaderin hücumundan emin olmasını istersen [bu söylediklerime riâyet et]. Sen [yerinde] bulunduğun müddetçe âlem yerinde olur ve “sen olmasaydın felekleri yaratmazdım” sözü senin hakkında geçerli olur. Bu mertebeleri benim mesleğimi meslek edindiğin, sanatımı yerine getirdiğin ve ağır ağır yol aldığın zaman elde edersin. Çünkü acelecilik şeytandandır, “acele şeytandan, teeni Rahmân’dandır”⁷⁴ Tedbirli ol, zira yol tedbirli olana bile zordur. Bazen yapmadığın tek bir secde yüzünden iblis gibi mat olursun da “Kıyâmet gününe kadar rahmetimden uzak kalacaksın”⁷⁵ kemendi boynunda kalır.

Ey dost! Kim satrançtan bu kadar hazine elde ederse, “onlara âfâkta âyetlerimizi göstereceğiz”⁷⁶ âlemine yolculuk etmek ona şart olur. Ancak kendisine bin defa Kur’ân’ın sırları okunduğu halde hâlâ uyanmayan kimse, hakir bir kimsedir ve asla gaflet uykusundan uyanmayacak demektir. Satrancın şaşkırtıcı [sırlarını] sûret âleminde tahayyül ettiysen mânâ âlemine bak. Mânâları rûhunla ve gönlünle idrak ettiğin zaman, dünya ve âhirete dair bütün işler gözünde değersizleşecektir.

Azizim! Şuna dikkat kesil ki makâm sahibi şâh buyruk meydanında olduğu müddetçe at, düşmanını ondan uzaklaştırır. Bazen fil, onun uğruna hücumla geçer, bazen vezir onun emrine koşar, bazen de piyon köle gibi

⁷² ez-Zuhruf 43/70.

⁷³ İktâ: Devlete âit bir toprağın bir kimseye mülk olarak veya gelirinden faydalanması için verilmesi. Bk. Kubbealtı Lügati, “İktâ” (Erişim 26 Şubat 2021).

⁷⁴ Tirmizî, Birr, 65.

⁷⁵ es-Sa’d 38/78.

⁷⁶ el-Fussilet 41/53.

huzurunda dikilir. Sahip olduğu bütün bu mertebelere rağmen bazen gittiği evde (karede) onu yakalarlar ve mat olur. Bütün o satranç yaygısını dağıtırlar, dostlarının hiçbiri dolaşamaz olur. Satrancın sahibi satranç tahtasını dağıtır ve o makâm sahibi şâhı, hakirlik torbasına atar.

Azizim! Hayat tahtasında, makâm sahibi şâh bugün sensin. Ailen ve yardımcılarının tıpkı satranç taşları gibi etrafında toplanmıştır. Bazen onlardan biri tıpkı at gibi hücum eder, bazen de içlerinden biri fil gibi düşmanını mağlub eder. Bazen hizmetkârlar etrafına toplanıp sana hizmet için kemer bağlarlar. Derken bir kazâ ve kader hükmünce, devirlerin ve tavırların yok edicisinin vekilleri bir-iki oyunla amel evinde seni mat ederler. Bütün malların ve evladların senden ayrılır, sen tutsak ve zavallı bir hâlde amel hânende ecel tarafından mat olmuş bir şekilde kalakalırsın. “Ol der o da oluverir”⁷⁷ emriyle dünya feleğinin hırsız hayat örtüsünü durer. Seni o dar ve karanlık kabre koyarlar. Herkes senden sevgisini çeker, ne kimse seni hatırlar ne de kimse senden bahseder. Amellerinden başka kimse feryâdına yetişmez ve kimse elinden tutmaz. Amellerinde iyilik alâmeti olursa ebedî cennet senindir. Eğer kötülük alâmetine sahip olursa cehennem ve ateş senin olur. Zira “Kim iyilik yaparsa kendi lehinedir, kim de kötülük yaparsa kendi aleyhinedir.”⁷⁸ Doğrusunu Allah daha iyi bilir.

KAYNAKÇA

- Aksoyak, Hakkı. “Manastırlı Celâl’in Satranç Terimleriyle Yazdığı Gazeli”. *Türklük Bilimi Araştırmaları* 18 (Aralık 2005), 7-16.
- Altınay, Ramazan. “Satranç”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/178-181. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Arslan, Mehmet. “Divân Şiirinde Satranç ve Satranç İstilahları”. *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleleri*. mlf. Mehmet Arslan. 1-25. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2000.
- Başer, Hacı Bayram. *Şeriat ve Hakikat*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Câmî, Abdurrahmân. *Nefehâtü'l-üns min hazarâti'l-kuds*. thk. Mahmûd Âbidî. Tahrân: İntişârât-ı Sohen, 1386hş.
- Çağlar, Yusuf. *Satranç-ı Urefâ/Âriflerin Satrancı*. İstanbul: Zaman Kitap, 10. Basım, 2013.
- Çatıkkaş, M. Ata. “Firdevsî-i Rûmî'nin Satranç-nâme-i Firdevsî'si”. *Türk Dünyası Araştırmaları* 37 (1985), 186-198.
- Elias, Jamal. “A Kubrawî Treatise on Mystical Visions: The Risâle-yi Nuriyya of 'Alâ' Ad-Dawla as-Simnânî”. *The Muslim World* 83/1 (1993), 68-80.

⁷⁷ el-En'am 6/73.

⁷⁸ el-Fussilet 41/46.

- Erol, Mehmet. *Azbî Baba Divanı (İnceleme-Metin)*, Çanakkale: On Sekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2002.
- Gökbulut, Süleyman. *Necmeddîn-i Kübrâ: Hayatı-Eserleri-Görüşleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.
- Karaduman, Hicret. "Geçimliliği Önceleyen Bir Dindarlık Modeli Olarak Melâmet ve Fütüvvet". *İslâm ve Yorum IV*. Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2020, 3/379-402.
- Kayaokay, İlyas. "Divan Şiirinde Satranç İstihlalarıyla Yazılmış Manzumeler". *ES-TAD: Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Ağustos 2018), 245-268.
- Schick, Irvin Cemil. "Chess of the Gnostics: The Sûfi Version of Snakes and Ladders in Turkey and India". *Games and Visual Culture in the Middle Ages and the Renaissance*. Ed. Vanina Kopp - Elizabeth Lapina. Turnhout: Brepol, 2020, 173-216.
- Simnânî, Alâüddevlle, "Risâle-i Şatrançîyye". *Musannefât-ı Fârsî*. nşr. Necib Mâyil-i Herevî. 323-328. Tahran: İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1990.
- Simnânî, Alâüddevlle. "Kavâtiu's-savâti". *Ala'uddawla Simnani: Opera Minora*. ed. Wheeler Thackston. 88-96. Cambridge: Harvard University, 1988.
- Simnânî, Alâüddevlle. "Mektûbî ki Şeyh Alâüddevlle der Cevâb-i Mürîd-i Hod Şeyh Abdullah Nevişte". nşr. Necib Mâyil-i Herevî. 333-336. Tahran: İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1990.
- Simnânî, Alâüddevlle. *Fazluş-şerîa*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fazlullah Efendi, 2135, 46a-117b.
- Simnânî, Alâüddevlle. *İkdu dureri'l-esrâr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizade, 685, 1b-10b.
- Simnânî, Alâüddevlle. *Risale*. İstanbul: Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 1796. 53b-63a.
- Simnânî, Alâüddevlle. *Çihil Meclis-Kırk Meclis*. Çev. Kübra Zümrüt Orhan. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2021. 137.
- Şîrâzî, Hâfız. *Hafız Divanı*. çev. Abdülbaki Gölpinarlı. İstanbul: M.E.G.S.B Yayınları, 1988.
- Şîrâzî, Sâdi. *Bostan*. çev. Yâkub Kenan Necefzâde. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1994.
- Şîrâzî, Sâdi. *Gülîstan*. çev. Yâkub Kenan Necefzâde. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1994.
- Tilimsânî, Muhammed b. Hâşim b. Hasenî. *Şerhu Şatrançî'l-ârifîn*. thk. Asım İbrahim el-Keyyâlî el-Hüseynî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Uluğtekin, Murat. *Eski Türk Edebiyatında Satranç ve Tavla*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994.
- Uluyüz, Buğra Oğuzhan. *Firdevsî-i Rûmî'nin Şatranç-nâme'si (Metin-Dil İncelemesi-*

Dizin), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Zümrüt Orhan, Kübrâ. *Alâüddevle Simnânî ve Tasavvufî Görüşleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.

Kubbealtı Lügati. “Beydak”. Erişim 2 Şubat 2021. <http://lugatim.com/s/beydak>

Kubbealtı Lügati. “İktâ” Erişim 26 Şubat 2021. <http://lugatim.com/s/IKT%C3%82>